

Chiny zapożyczone i zapośredniczone. Głos publicystyczny Eliza Orzeszkowej w sprawie równouprawnienia

The Borrowed and Mediated China: Eliza Orzeszkowa's Publicist Voice
on the Question of Women's Equal Rights

Piotr Bordzół

Polska Akademia Nauk, Polska
e-mail: piotr.bordzol@ibl.waw.pl
ORCID: 0000-0003-4066-1850

Abstract

The article aims to present Eliza Orzeszkowa's unusual publicist voice on the question of women's equal rights. The unusualness is related to her use of Confucius as a figure of transfer, as well as her referring to the scientific and doctrinal fragments of his Chinese philosophical and social teachings. Eliza Orzeszkowa's passion for journalism resulted in a series of statements on the so-called woman question. In 2020, non-redacted parts of the manuscript of a study on women's equal rights, found in Vilnius by Iwona Wiśniewska, were published in print. The writer devoted first parts of her text to the position of woman in ancient cultures. She referred, inter alia, to Confucius' philosophical thought, which she adopted as one of the points of departure for defining her own vision of equal rights. However, she drew on the Confucian themes from secondary sources, citing the study of Edward Prądzyński. An important channel for transmitting the Confucian thought to Europe was the thought of the Enlightenment, which, as Grażyna Borkowska argues, is crucial for the discussion of the writer's position on the woman question.

Keywords

equal rights, woman question, Eliza Orzeszkowa, Confucius, journalism

Wątki chińskie (dotyczące filozofii, wyobrażeń i znaków) obecne w twórczości artystycznej autorki *Cnotliwych* były przedmiotem analiz i studiów. Na gruncie polskim badania dotyczące obecności motywu „szeleszczącego jedwabiu”, „parawaników”, „waz” i innych odniesień do świata orientalnych rzeczy dotyczą przede wszystkim tekstów artystycznych pisarki i są prezentowane w szerszym kontekście literackim¹. W recepcji chińskiej z kolei Orzeszkowa – autorka powieści – jest uznawana (obok Olgi Tokarczuk) za najbardziej reprezentatywną przedstawicielkę tzw. literatury kobiecej² (choć twórczość Orzeszkowej nie znalazła się w zestawieniu najczęściej interpretowanych polskich pisarzy w Chinach)³. Poglądy pisarki na kwestię kobiecą znalazły się w kręgu zainteresowań chińskiej badaczki Mao Yinhui i zaowocowały monografią *Feminizm i problematyka kobieca w twórczości Elizy Orzeszkowej* (艾丽查·奥热什科娃的女性观与创作中的女性问题研究; książka napisana jest w języku chińskim, nie została przetłumaczona na język polski)⁴.

Ważny komponent myśli chińskiej pojawia się w jednym z nieukończonych i niewydanych za życia autorki tekstów publicystycznych poświęconych równouprawnieniu kobiet. Edycja nieskreślonych partii „litewskiego” rękopisu ukazała się drukiem po raz pierwszy przed czterema laty pod tytułem *O równouprawnieniu kobiet* w serii

¹ Najbardziej znane ustalenia zaprezentował Bogdan Mazan w odniesieniu do „trylogii” powieściowej pisarki z lat dziewięćdziesiątych. Zob. idem, *Zepsuty ornament. Odtajnienie chińszczyzny w powieściach Elizy Orzeszkowej o „argonautach”*, w: *Sekrety Orzeszkowej*, red. Grażyna Borkowska, Magdalena Rudkowska, Iwona Wiśniewska, Warszawa: Fundacja Akademia Humanistyczna 2012, s. 228–249. Badacz analizował także wątki chińskie w twórczości Bolesława Prusa oraz obecność motywu chińskiej w dyskursie prasowym jednego z czołowych pism pozytywistów, zob. idem, *Z obrazów Chin i Chińczyków w piśmiennictwie polskim drugiej połowy XIX wieku*. „Chińskie cienie” w „Lalce” Bolesława Prusa, w: *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, red. nauk. Bogdan Mazan, współpr. Słowinia Tynecka-Makowska, Łódź: Wydawnictwo Biblioteka Mateusz Poradecki 2005, s. 317–405; idem, *Figury myśli i (anty)wzory. Motywy chińskie w „Przeglądzie Tygodniowym” 1871–1876*, w: *Pozytywiści warszawscy. „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876. Seria II: Świat, Europa, Polska*, red. nauk. Anna Janicka, Białystok: Temida 2; Katedra Badań Filologicznych „Wschód-Zachód” (Uniwersytet w Białymstoku) 2020, s. 105–124. Zob. także: Małgorzata Sokalska, *Od podszewki, czyli o jedwabiu w literaturze (Honoré de Balzac – Bolesław Prus – Eliza Orzeszkowa)*, „Ruch Literacki” 2022, z. 4, zvl. s. 602–611. Znanе są również badania poświęcone wątkom chińskim w prasie drugiej połowy XIX wieku: Tadeusz Budrewicz, *Stereotypy Chin i Chińczyków w polskiej prasie satyrycznej drugiej połowy XIX wieku*, w: *Bez antypodów? Konfrontacje i zblżenia kultur*, red. nauk. Bogdan Mazan, współpr. Słowinia Tynecka-Makowska, Łódź: Fundacja Uniwersytetu Łódzkiego 2008, s. 207–230.

² Zob. Li Yanan, *Recepcja literatury polskiej w Chinach. Wybrane zagadnienia*, mps pracy doktorskiej, Katowice 2015, s. 94–95. Warto zauważyć, że pod względem liczby przekładów na język chiński najpopularniejszym polskim pisarzem w Chinach jest Henryk Sienkiewicz. Utwory Orzeszkowej plasują się przed twórczością Bolesława Prusa i Marii Konopnickiej (zob. ibidem, s. 106).

³ Ibidem, s. 113.

⁴ Mao Yinhui, *Feminizm i problematyka kobieca w twórczości Elizy Orzeszkowej* (艾丽查·奥热什科娃的女性观与创作中的女性问题研究), Pekin: Foreign Language Teaching and Research Press 2008. Oryginalny zapis tytułu zawdzięczam Panu Doktorowi Andrzejowi Ruszerowi z Wydziału Języków i Kultur Europejskich Pekińskiego Uniwersytetu Języków Obcych.

Publicystyki społecznej Orzeszkowej⁵. Autorka opracowania edytorskiego – Iwona Wiśniewska – przedstawiła drobiazgowo wyniki analiz dotyczących genezy i historii powstawania rękopisu, jego warstwy materialnej, przedstawiła też treść rozprawy i omówiła najważniejsze wątki⁶. We wprowadzeniu do edycji Grażyna Borkowska poszerzyła omówienie o wątki dotyczące przede wszystkim roli tradycji oświeceniowej w myśleniu Orzeszkowej (o kwestii kobiecej, ale nie tylko), zestawiała również pomysły pisarki z wypowiedziami brytyjskiej myślicielki Mary Wollstonecraft⁷.

Prace nad rozprawą rozpoczęły się najprawdopodobniej wiosną 1879. Informację o tym przynosi list Orzeszkowej do Teodora Tomasza Jeża z 20 czerwca tegoż roku. Z listu wynika, że rozprawa miała mieć długość i formę książki przeznaczonej dla wydawnictwa „Eliza Orzeszkowa i S-ka” (we wstępnym planie serii wydawniczej pisarka zamierzała opublikować studium *O równouprawnieniu kobiet*), ale – z powodu choroby – praca nad tekstem została zarzucona po napisaniu trzech czwartych planowanej długości. Iwona Wiśniewska stwierdziła, że żadna wydana drukiem na początku lat 80. XIX wieku publikacja Orzeszkowej nie przypomina wspomnianego projektu. W Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym zachował się natomiast liczący 308 stron autograf zatytułowany obcą ręką (prawdopodobnie Marii Obrębskiej) *O kobietach*, który można uznać za szkic zamkniętej całości⁸.

Rozprawa składa się z trzech części. We wstępie mamy do czynienia ze spojrzeniem historycznym na kwestię kobiecą, przedstawieniem losu kobiety w różnych czasach i kulturach: społeczeństwach pierwotnych, prawie Manu, buddyzmie, Starym Testamencie, u Konfucjusza, w starożytnej Grecji i Rzymie, pierwszych wiekach chrześcijaństwa, u Germanów, w wiekach średnich i Europie nowożytnej. W części drugiej pisarka wychodzi od narodzin indywidualizmu w Europie (Oświecenie, Wielka Rewolucja Francuska), który zapoczątkował uwalnianie kobiet i mężczyzn od ról

⁵ Eliza Orzeszkowa, *O równouprawnieniu kobiet*, w: *Publicystyka społeczna*, t. 2: *Rozprawy, studia, artykuły*, oprac. i wprowadz. Grażyna Borkowska, oprac. edyt. Iwona Wiśniewska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2020, s. 295–426. Dalsze cytaty z tekstu *O równouprawnieniu kobiet* oznaczane będą skrótem ORK i numerem strony.

⁶ Iwona Wiśniewska, *Nieznana rozprawa o kobietach. (Równość wobec prawa, pracy i wiedzy, czyli proste rozwiązania kwestii)*, w: *Poznanwanie Orzeszkowej. W stulecie śmierci (1910–2010)*, red. Ireneusz Sikora, Aneta Narolska, Częstochowa–Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego 2010, s. 95–122.

⁷ Grażyna Borkowska, *Wprowadzenie*, w: Eliza Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, t. 2, s. 29–43. Badaczka omówiła szczegółowo kwestię kobiecą w publicystyce Orzeszkowej. Zob. eadem, *Wstęp*, w: Eliza Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2005, s. 36–49; Grażyna Borkowska, *Wprowadzenie*, w: Eliza Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, t. 1: *Myślenie obywatelskie, Żydzi, kwestia kobieca*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2020, s. 48–67. Drobiazgowo rozważania dotyczące sposobów „wyrastania z Oświecenia” Orzeszkowej przedstawia monografia Dawida Marii Osińskiego *Pozytywistów dziedzictwo Oświecenia. Kierunki i formy recepcji*, Lublin: Wydawnictwo Episteme 2018, zwł. rozdz. *Elizy Orzeszkowej wyrastanie z Oświecenia*, s. 606–656.

⁸ Iwona Wiśniewska, *Nieznana rozprawa o kobietach*, s. 96–97; Eliza Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, t. 2, s. 295–298.

społeczno-rodzinnych. W części trzeciej Orzeszkowa podejmuje polemikę z zarzutami wobec zarobkowej pracy kobiet. Wywód urywa się na wątku dotyczącym religijnego wychowania kobiet (ORK, s. 295–298)⁹. W części pierwszej rozprawy Orzeszkowa, jak zostało wspomniane, „zanurza się w głąb historii” i szuka „nici dziejów kobiety, wijącej się poprzez różne czasy i miejsca” (ORK, s. 300):

Nikt nieuprzedzony zaprzeczyć temu nie może, że u początku znanych nam historii społeczeństw kobieta zajmuje w rodzinie i społeczeństwie miejsce niskie i poniżające. W mętnym oświetleniu brza-sków tych, których głębi całej nie zdołały jeszcze przeniknąć najgorętsze wysilenia nauki nowożytnej, ukazuje się nam ona w postawie istoty zgiętej ku ziemi pokorą, cierpieniem i wstydem (ORK, s. 300).

Powołując się na indyjskie księgi – *Księgę Praw Manu* oraz *Padmapuranę* – publicystka pisze, że z „tej ze wszystkich zapewne kolebki ludzkiego rodu” wywodzi się myśl o tym, że kobieta jest zła z natury, pozostaje wierna mężowi „z obawy razów i więzienia”, mąż zaś jest bogiem kobiety na ziemi (ORK, s. 301). W odniesieniu do ksiąg indyjskich autorka rozwija wątki chińskie:

Niby echa ponure zdaniom tym odpowiadają z głębi olbrzymich i tajemniczych Chin wołania następujące: „Stan kobiety jest stanem wzgardy i słabości...”. „Zadaniem mężczyzny jest uprawiać cnotę, zadaniem kobiet zrzec się wiedzy”. „Trzeba słuchać, co mówi żona, lecz jej nie wierzyć”. „Kobieta ma być w domu jak cień lub echo” (ORK, s. 301).

Dowodzi również, że:

Do rodzinnego poniżonego stanowiska kobiety i panujących o niej ciemnych wyobrażeń stosowały się względne do niej obyczaje i ustawy publiczne. W Chinach niedozwolonym było kobiecie zasiadać przy jednym stole z mężczyzną, a gdy się tam urodziło dziecię płci żeńskiej, dla owinięcia go w pierwsze pieluchy składano je na ziemi, chcąc przez to usymbolizować położenie to, które miało ono zajmować przez przyszłość całą (ORK, s. 302).

Konfucjusza nazywa pisarka „głębokim myślicielem i moralistą Chin”, który jednak „względnie do kobiety utrzymuje: «Kobieta zawdzięcza mężowi to wszystko, czym jest: powinna, gdy on umrze, pozostać wdową i podlegać władzy starszego syna»” (ORK, s. 301). Opis stanowiska kobiet w kulturach dawnych Orzeszkowa puentuje ważnym stwierdzeniem, że w czasach starożytnych wokół problemu stanowiska kobiety dostrzega się „grę cieniów i światel” (ORK, s. 306). Jest ona widoczna – zdaniem autorki – również w myśli Konfucjusza:

Ten sam Konfucjusz, który utrzymuje, iż kobieta mężowi tylko zawdzięcza wszystko, czym jest, a po śmierci męża, uznając ją za wiecznie niepełnoletnią, rozkazuje jej poddać się władzy starszego syna, w innym miejscu twierdzi, że tylko w małżeństwie, więc w połączeniu mężczyzny z kobietą,

⁹ Zob. także Grażyna Borkowska, *Wprowadzenie*, w: Eliza Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, t. 2, s. 29–33.

spoczywa dla tegoż mężczyzny rękojmią szczęścia i słuszny cel życia, a małżonkom obu płci zarówno jako zasadę postępowania doradza wzajemną czułość, szacunek i zaufanie (ORK, s. 306).

Orzeszkowa dostrzegła również sprzeczności pomiędzy teorią a praktyką, filozofią i prawem a obyczajami, zarówno w prawie Manu, jak też w myśli Konfucjusza, Starym Testamencie, starożytnej Grecji i Rzymie. Pęknięcia sytuuje w tych miejscach historii, w których dochodziło do zderzenia starego porządku z nowym, i tłumaczy je względami praktycznymi: „Doktryna wszelka, obejmując panowanie swe nad światem, ustępuje zawsze coś z idealnej treści swej na rzecz przyzwyczajęń i pojęć tych, nad umysłami i życiem których zapanować usiłuje” (ORK, s. 320).

Wyrażony w myśli konfucjańskiej problem relacji małżeńskich i ich wpływ na życie kobiet jest dla Orzeszkowej szczególnie interesujący. Jak podkreśla Iwona Wiśniewska, Orzeszkowa „stoi twardo na gruncie nienaruszalności rodziny jako opoki moralności, społeczeństwa i narodu”¹⁰. Uważa, że małżeństwo jest normą kobiecej biografii, rodzina jest lepsza niż samotność¹¹. Małżeństwo jednak powinno polegać na posiadaniu tych samych praw, z wykluczeniem jakiegokolwiek podrzędności któregoś z małżonków. Pisarka odrzuca również wizję małżeństwa stanowiącego jedyny sposób fizycznego przetrwania kobiety¹². W myśli konfucjańskiej, o czym pisał w 1877 roku Józef Kremer, rodzina „jest pierwiastkiem przenikającym wszystkie stosunki prywatne i publiczne, jest pulsem wszelkiego żywota”¹³. Filozof stwierdził jednocześnie, że w Chinach nie ma rodziny „prawdziwej”, panują bowiem: „Despotyzm ojcowski, wielożeństwo, zatem nieuznanie godności niewiast”¹⁴. Spaczenie idei rodziny i państwa dostrzegł w ich pomieszaniu. Dzisiejsi badacze zwracają uwagę, że w filozofii konfucjańskiej zdefiniowanie człowieka było możliwe wyłączenie w kontekście społecznym. Relacje międzyludzkie istniały w stosunku zwierzchnictwa i poddańczości, co miało zastosowanie w pięciu związkach zależności (powinności konfucjańskich), w tym żony wobec męża: „dodatkowo żona, czy też w szerszym znaczeniu kobieta, była zobowiązana do przestrzegania dodatkowych reguł, mianowicie przed ślubem powinna być podporządkowana ojcu, po zamążpójściu swojemu mężowi, a w razie śmierci małżonka była związana powinnością wobec najstarszego syna”¹⁵. Związki rodzinne leżały w centrum etyki konfucjańskiej, relacje rodzinne odzwierciedlały formę funkcjonowania społeczeństwa i państwa¹⁶.

¹⁰ Iwona Wiśniewska, *Nieznana rozprawa o kobietach*, s. 111.

¹¹ Ibidem, s. 113.

¹² Ibidem, s. 112.

¹³ Józef Kremer, *Listy z Krakowa*, t. 1: *Wstępne zasady estetyki i dzieje artystycznej fantazji. Część pierwsza*, Warszawa: S. Lewental 1877, s. 287.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Pamela Klityńska, *Myśl Konfucjusza*, „Acta Erasmiana” 2016, t. XIII, s. 74–75.

¹⁶ Zob. ibidem, s. 76. Sławomir Nowosad dowodzi, że Konfucjusz przejął istniejący w chińskim społeczeństwie „zestaw rytuałów i ceremonii”, które nakazywały posłuszeństwo i szacunek wobec tych, którzy są wyżej w strukturze społecznej (zob. Sławomir Nowosad, *Podstawowe pojęcia etyczne konfucjanizmu*, „Roczniki Teologiczne” 2017, z. 3, s. 59).

Warto w tym miejscu, na marginesie, zauważyć, że pierwszy chiński przekład *Marty* (opublikowanej sześć lat przed rozpoczęciem przez Orzeszkową studium o kobiecie, uznawanej za „literacki obraz tragicznych skutków niepraktycznego kształcenia kobiety z warstwy ziemiańskiej”¹⁷) ukazał się pod tytułem *Lzy samotnej gęsi* (Szanghaj 1929, przekład Zhong Xianmin (钟宪民))¹⁸. W kulturze chińskiej gęś jest symbolem szczęścia małżeńskiego. Ma w swoim życiu tylko jednego partnera, dlatego kobieta nie powinna drugi raz wychodzić za mąż¹⁹.

W liście do Erazma Piltza z 28 września 1883 roku Orzeszkowa zamieściła spis książek i broszur polskich poświęconych sprawie kobiecej, które – jej zdaniem – mają wartość „znaczną lub niejaka”²⁰. Wykaz rozpoczęła publikacją Edwarda Prądyńskiego *O prawach kobiety*, książką, która miała dwa wydania (1873, 1875)²¹. Edmund Jankowski określił Prądyńskiego mianem zwolennika umiarkowanego postępu w sprawach kobiecych²².

Dzieło Prądyńskiego jest ważne w kontekście omawianego rękopisu Orzeszkowej, ponieważ pisarka całą część pierwszą oparła na rozdziale drugim *O prawach kobiety*. Cytaty z Konfucjusza zaczerpnęła w całości z dzieła Prądyńskiego. W latach 70. XIX wieku publikacja ta uchodziła za swoisty wzorzec rozważań nad kwestią kobiecą, rzetelne źródło informacji, co wynikało między innymi z opinii na jej temat wyrażonej przez Aleksandra Świętochowskiego. Człowy krytyk pozytywizmu w 1873 roku poświęcił jej krytykę zamieszczoną na łamach czterech numerów „Przeglądu Tygodniowego”²³, określił ją mianem „najwyższej”, ocenił, że inne poświęcone tej sprawie artykuły jej nie dorównują: „Ani traktaty pp. Dobieszewskiej²⁴ i Orzeszko²⁵, nie mówiąc już o Hoffmanowej, Trębickiej itd., ani nawet ostatnie dwie cenne rozprawy

¹⁷ Zob. np. Hanna Miera, *O Mariach i Martach tego świata. Kobieta oczami Orzeszkowej na podstawie powieści „Marta”*, „Academic Journal of Modern Philology” 2022, t. 17, s. 122.

¹⁸ Li Yinan, *Recepcja literatury polskiej w Chinach*, s. 47.

¹⁹ Zob. Joanna Afek, *Kulturowe i językowe uwarunkowania chińskich przesądów i tabu*, mps rozprawy doktorskiej, Poznań 2013, s. 177–178; Wolfram Eberhard, *Symbole chińskie. Słownik. Obrazkowy język Chińczyków. Jak czytać...*, przeł. Renata Darda, Kraków: Universitas 2007, s. 77.

²⁰ Eliza Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 1: *Listy do redaktorów i wydawców: Józefa Sikorskiego, Gebethnera i Wolffa, Franciszka Salezego Lewentala, Wacława Makowskiego, Erazma Piltza, Stanisława Posnera*, oprac. Edmund Jankowski, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1955, s. 181.

²¹ Edward Prądyński, *O prawach kobiety*, wyd. II, Warszawa: Gustaw Sennewald 1875. Dalej skrót „OPK” i numer strony.

²² Eliza Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 1, s. 355.

²³ Aleksander Świętochowski, *Przegląd piśmiennictwa polskiego*, „Przegląd Tygodniowy” 1873, nry 6–9. Dalej skrót „PT”, numer pisma i numer strony.

²⁴ Mowa o odczycie Józefy Dobieszewskiej *Wychowanie kobiet wobec dzisiejszych dążeń społecznych*, który ukazał się drukiem we Lwowie w 1871 roku.

²⁵ Mowa o drugiej (w kolejności publikacji) rozprawie Orzeszkowej poświęconej kwestii kobiecej – *Kilka słów o kobietach*, która ukazywała się w „Tygodniku Mód” w 1870 roku. Pierwsza – *O kwestii kobiecej z powodu artykułu pana Antoniego Nowosielskiego w nrach 126 i 127 „Gazety Polskiej”* – była drukowana w 1870 roku w „Gazecie Polskiej”.

p. Dzieduszyckiej²⁶ nie dorównywiają tak formą, jak treścią dzieła p. Pr.”; i dalej: „Masy, spożywając od pewnego czasu namiętnie produkcje tej natury, a dotąd po większej części karmione czczym i lichym wyrobem głów wątłych, z książki p. Pr. poczerpną pokarm zdrowy i posilny” („PT” 9, 69). Co więcej, Świętochowski skrytykował charakterystyczny dla lat siedemdziesiątych wysyp broszur i artykułów poświęconych kwestii kobiecej, przede wszystkim tych spod znaku „szkoły p. Tańskiej” („PT” 6, 44).

Niemniej należy zauważyć, że Świętochowski odniósł się sceptycznie do rozdziału drugiego książki Prądzińskiego, czyli rysu historycznego kwestii kobiecej, na który powołała się Orzeszkowa w omawianym studium, przytoczywszy m.in. stanowisko kobiety w myśli Konfucjusza. Krytyk zarzucił Prądzińskiemu, że „los i położenie kobiety u Chińczyków, Indian, Izraelitów i, kilkanaście słów, u innych narodów Azji” charakteryzuje „wyjątkami z drugiej ręki” („PT” 7, 52). Zdaniem Świętochowskiego są to poglądy w wielu miejscach błędne, „a przynajmniej sprzeczne z najświeższymi wnioskami nauki” („PT” 7, 52), jakkolwiek – co warto podkreślić – Posel Prawdy piętnuje i prostuje jedynie te informacje, które odnoszą się do filozofii i obyczajowości żydowskiej, greckiej, rzymskiej, pomijając natomiast wątki chińskie. Co ciekawe, Świętochowski na łamach „Przeglądu Tygodniowego” sam sugestywnie przedstawiał Chiny jako „optymalny wskaźnik negatywnych zjawisk”²⁷. Publicysta „zapoczątkował używanie motywów chińskich w języku ezopowym” jako przykład tradycjonalizmu i braku postępu²⁸.

Prądziński na wstępie rozdziału drugiego przyznaje, że w poszukiwaniach historycznych posiłkował się, poza tekstami źródłowymi, także literaturą przedmiotu, przede wszystkim w języku francuskim, tj. dziełami Louisa-Auguste’a Martina, Paula Gide’a, Édouarda Laboulaye’a, Ernesta Legouvé (których Orzeszkowa obszernie cytowała w swojej wcześniejszej rozprawie *Kilka słów o kobietach*), Josepha de Rainneville’a, a także w języku polskim: dziełem Kazimierza Władysława Wójcickiego *Niewiasty polskie*, Władysława Chomentowskiego *Stanowisko praktyczne dawnych niewiast*, Zygmunta Kaczkowskiego *Kobieta w Polsce* (OPK, 68).

Należy zauważyć, że wątki chińskie przytaczane przez Prądzińskiego odnoszą się nie tylko do myśli Konfucjusza, lecz także obejmują mitologię, literaturę i prawodawstwo chińskie. Autor systematyzuje materiał, bazując na zagadnieniach szczegółowych dotyczących kwestii kobiecej. Pisze na przykład, że w poszczególnych kulturach legendy przypisują jednemu bohaterowi zarówno odkrycie rolnictwa, jak i ustanowienie małżeństwa: Kekropsowi w Grecji, Odynowi na ziemiach germańskich oraz Fohi (pierwszemu mitycznemu cesarzowi i mędrcom) w Chinach. Małżeństwo pod każdą szerokością geograficzną niosło ze sobą obowiązek pozostawienia potomka.

²⁶ Mowa o rozprawach Anastazji Dzieduszyckiej *Kilka myśli o wychowaniu i wykształceniu niewiast naszych* (Lwów: Gubrynowicz i Schmidt 1871) oraz *Gawędy matki* (Lwów: Gubrynowicz i Schmidt 1872).

²⁷ Zob. Bogdan Mazan, *Figury myśli i (anty)wzory*, s. 110.

²⁸ Ibidem.

Prądyński w swoich rozważaniach nad kwestią kobiecą uważa „prawodawcze pomniki Wschodu” za „pierwszą, jasno wypisaną kartę historii” (OPK, 70). Na podstawie *Histoire de la femme* Louisa-Auguste’a Martina przytacza zapisy księgi *Szi-King* (Księgi Pieśni zaliczanej do pięcioksięgu konfucjańskiego), stwierdzając, że:

Chiny doszły do bezwarunkowej zależności kobiety od woli i kaprysu mężczyzny. Jest ona tam wiecznie niewolnicą: niewolnicą rodziców jako panna, niewolnicą męża jako mężatka, niewolnicą najbliższych jego krewnych, gdy wdową zostaje (OPK, 70–71).

W klasach niższych kobiety, zwłaszcza porzucone żony i wdowy, doświadczają biedy, która pcha je do samobójstwa; w klasach zamożnych wychowywane są na istoty bierne i nieudolne. W rezultacie popularne wśród mężczyzn stało się wielożeństwo. Kobiety mogą opuszczać dom jedynie w zakrytej lektyce, odkrycie jest tożsame z cudzołóstwem; jeśli było umyślne, kobieta zasługuje na sto razy i rozwód, może być sprzedana jako niewolnica. Ten stan rzeczy miał się utrzymywać do czasów współczesnych autorowi rozprawy, o czym mają świadczyć wspomnienia misjonarzy. Prądyński pisze, że „potworne pojęcia” systemu konfucjańskiego zakorzeniły się w maksymach i przysłowiach ludowych, a także zyskały uznanie kobiet. Jako dowód cytuje uczoną i pisarkę Pan-hoei-Pan, działającą w I wieku po Chr., która w swojej książce zawarła reminiscencje z księgi *Szi-King* (cytowane przez Orzeszkową w omawianej rozprawie): „Stan kobiety jest stanem wzgardy i słabości”; „Kobieta, mówi przysłowie, ma być w domu jako cień lub echo”. Badacz drugiej połowy XIX wieku zwraca jednocześnie uwagę na cześć i szacunek, jakimi w Chinach otaczano dziewictwo. Przytacza również – cały czas za Martinem – poglądy Konfucjusza na małżeństwo, w którym dostrzega moralną wzniosłość. Za najcenniejszą część rozprawy Prądyńskiego uważa Świętochowski rozdział trzeci poświęcony wymiarowi socjologicznemu i ekonomicznemu.

Przywoływane już w tym artykule Grażyna Borkowska i Iwona Wiśniewska podjęły próbę odpowiedzi na pytanie o przyczyny zarzucenia pracy nad rękopisem. Autorka wprowadzenia do edycji zwróciła uwagę, że pisarka urwała artykuł w części trzeciej – być może temat ją przerósł (o czym pisała też Iwona Wiśniewska), być może przekierowała zainteresowania na inne zagadnienia społeczne (niebawem rozpoczęła pracę nad rozprawą poświęconą kwestii żydowskiej). W odniesieniu do zarysowanego w pierwszej części wątku chińskiego można rozważać, czy inspirację opracowaniem Prądyńskiego Orzeszkowa nie uznała za punkt wyjścia, ale nie chciała jedynie powiełać rozstrzygnięć dotyczących kondycji kobiety w historii i kulturze. Powodem mogła być również opinia Świętochowskiego o niskiej wartości drugiego rozdziału studium Prądyńskiego, a także to, że rok po ukazaniu się drugiego wydania *O prawach kobiety* cytowany przez niego Louis-Auguste Martin wydał książkę *La femme en Chine* (1876). Tym samym fragmenty poświęcone wątkom chińskim traciły na aktualności i wymagały nowego spojrzenia. Warto zaznaczyć, że Martin był również autorem innych publikacji poświęconych filozofii i kulturze chińskiej: wydanej w 1859 roku *Histoire de*

la morale. Première partie: la morale chez les chinois oraz *Les civilisations primitives en Orient: Chinois, Indiens, Perses, Babyloniens, Syriens, Égyptiens* (1861).

Jak zostało powiedziane, Orzeszkowa, snując rozważania historyczne w pierwszej części rękopisu, zwraca uwagę na pęknięcia w poszczególnych kulturach. Wyważanie racji, pokazywanie tematu z różnych stron cechowało namysł pisarki i publicystki nad historią, społeczeństwem, oceną zjawisk, postulatami rozwoju. Rzetelne i pełne zrozumienie myśli Konfucjusza mogło być dla niej szczególnie istotne, wzięwszy pod uwagę, że chiński myśliciel głosił postulaty dobroczynności, sprawiedliwości, cnoty, szanowania zwyczajów i obyczajów, skromności. Mówiąc o małżeństwie, zalecał czułość, wzajemne zaufanie i szacunek. Rozwój moralny oparty na cnocie, gotowość do samodoskonalenia były, jak wiemy, fundamentem myślenia Orzeszkowej. Z drugiej strony późniejsza tłumaczka Ernesta Renana, poszukująca własnej formuły religijności, z pewnością interesowała się wpływem etyki konfucjańskiej na filozofię zachodnioeuropejską, w tym na podważenie chronologii biblijnej i podważenie wiary jako warunku koniecznego moralności.

A mogła ona znać – choćby w zarysie – naczelne postulaty myśli konfucjańskiej na podstawie publikacji, które ukazywały się na ziemiach polskich już od końca XVIII wieku (kiedy w Europie toczyły się najżarliwsze dyskusje dotyczące myśli chińskiej, z udziałem m.in. Woltera). Warto wspomnieć w tym miejscu chociażby o drugim tomie *Krótkiego zbioru starożytnych moralistów z francuskiego na polski język przełożonego* w tłumaczeniu Grzegorza Zachariasiewicza pt. *Myśli moralne Konfucjusza* (1784) czy biogramie Konfucjusza i streszczeniu jego myśli, które ukazały się w 1837 roku na łamach warszawskiego „Magazynu Powszechnego”. Ale – jak donosiła pisarka w cytowanym liście do Teodora Tomasza Jeża – w czasie gdy pracowała nad rozprawą, nie była w stanie czytać, a tym samym poszerzać wiedzy dotyczącej myśli chińskiej. Warto wspomnieć, że Orzeszkowa nie była odosobniona w trudnościach w zgłębianiu kultur Wschodu. W drugiej połowie XIX wieku znajomość Orientu opierała się w większości na przekładach oryginalnych tekstów poprzez języki zachodnie, co wynikało m.in. z braku akademickich studiów orientalistycznych: „Polscy pasjonaci kultur Wschodu byli odcytani w europejskiej literaturze tematu i na jej podstawie tworzyli i popularyzowali wśród czytelników obraz tego świata i jego literatury”²⁹. Jak stwierdza Bogdan Mazan, we „wczesnopozytywistycznym mniemaniu” zajmowanie się wątkami chińskimi nie wymagało specjalnych kwalifikacji³⁰. Stąd czytelnik ówczesnej prasy (w tym „Przeglądu Tygodniowego”), ale też prac naukowych, otrzymywał obraz spetryfikowany, uproszczony. Chiny były postrzegane jako

²⁹ *Literatura Orientu w piśmiennictwie polskim XIX wieku*, cz. II, red. Anna Krasnowolska et al., Kraków: Księgarnia Akademicka 2016, s. 287. Autorzy, w odniesieniu do *Obrazu literatury powszechnej w streszczeniach i przykładach* Piotra Chmielowskiego i Edwarda Grabowskiego (Warszawa: Teodor Paprocki i S-ka 1895–1896), zauważyli, że antologia może być czytana jako obraz znajomości literatury wschodniej na ziemiach polskich.

³⁰ Zob. Bogdan Mazan, *Figury myśli i (anty)wzory*, s. 108.

kraj zacofany cywilizacyjnie i niezdolny do wewnętrznych reform; jako symbol stagnacji, hierarchicznego porządku, zadufania, zewnętrznego przepychu i raczej pustki wewnętrznej, świadomego zasklepienia się w tradycji i nienadążania za nowoczesnością³¹.

Warto również podkreślić stanowisko dzisiejszych badaczy dowodzących, że wywodzące się ze środowiska jezuitów odkrycia dotyczące chińskiej chronologii i areligijnej moralności, interpretowane przez filozofów europejskich, przyczyniły się do rozwoju oświeceniowego sekularyzmu³². Jednocześnie europejska percepcja chińskiej religijności, filozofii, historiozofii i myśli politycznej nie była jednoznaczna. Wolter na przykład podkreślał doskonałość moralności chińskiej, a chiński ustrój polityczny uważał za najlepszy z możliwych. Monteskiusz, Diderot z kolei uważali Chiny za przykład despotyzmu zbudowanego na zlepieniu religii, praw, zwyczajów i obyczajów. Krytyczni wobec Chin byli filozofowie niemieccy, którzy odrzucali chińską chronologię dziejów, uważali, że nie istnieje chińska koncepcja cnoty i moralności. Hegel filozofię konfucjańską uważał za moralność popularną³³. Oświecenie – jak dowodzi Grażyna Borkowska – było dla piszącej o równouprawnieniu Orzeszkowej epoką szczególnie istotną³⁴. Być może świadomość, że ważne wątki, które miały wpływ na myśl oświeceniową, musi czerpać z drugiej ręki, w jakiś sposób ją uwierała³⁵. Lektura bieżących opracowań mogła też rodzić podejrzenie, że badania sinologiczne przyniosą nowe rozstrzygnięcia w odniesieniu do kwestii kobiecej. Na przykład u schyłku wieku XIX holenderski sinolog Gustaaf Schlegel wystąpił „przeciwko panującym powszechnie poglądom o nieszczęsnych kobiet chińskich położeniu”, które miało, jego zdaniem, być lepsze od położenia kobiet europejskich³⁶. Badacz dowodził, że kobiety w Chinach nie są zmuszane do wykonywania prac polowych, kłótnie rodzinne zda-

³¹ Ibidem, s. 107.

³² Drobiazgowo rozpatruje tę kwestię Dawid Rogacz. Zob. idem, *Jak „Chiny” stworzyły Europę. Narodziny oświeceniowego sekularyzmu z ducha konfucjanizmu*, „Diametros” 2017, nr 54, s. 138–160. Obecne w literaturze przedmiotu ślady zainteresowania Chinami w epoce oświecenia omówiły drobiazgowo Irena Kadulska i Monika Kwietniewska w artykule *Współczesna refleksja nad oświeceniowym zainteresowaniem Chinami w Polsce*, w: *Chiny w oczach Polaków. Księga jubileuszowa z okazji 60-lecia nawiązania stosunków dyplomatycznych między Polską a Chińską Republiką Ludową*, red. Józef Arno Włodarski, Kamil Zeidler, Marcei Burdelski, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2010, s. 179–190.

³³ Zob. ibidem, s. 153–156.

³⁴ Zob. ORK, s. 32.

³⁵ Warto w tym miejscu zauważyć, że przynajmniej do połowy lat dziewięćdziesiątych Orzeszkowa wyrażała sceptycyzm w odniesieniu do dogmatów i Kościoła jako instytucji. Jednocześnie podkreślała wagę kontekstu etycznego i moralnego we wszelkich formach działalności.

³⁶ Schlegel wygłosił referat na zjeździe orientalistów w Genewie, sprawozdanie z wystąpienia zamieścił w „Wędrowcu” Józef Stefan Ziemia (idem, *Etnografia i ludoznawstwo. I. Stanowisko kobiety w Chinach*, „Wędrowiec” 1895, nr 36, s. 718). Cytowany Bogdan Mazan uznał, że publikacje w „Wędrowcu” były „wyłomem poznawczym” w przybliżaniu wiedzy o Chinach.

rzają się bardzo rzadko, wdowy cieszą się szacunkiem wśród społeczeństwa, a matki głęboką estymą ze strony synów³⁷.

Na koniec warto odnotować, że niektóre pomysły Orzeszkowej, podjęte w nieukończonych rozprawach, zostały rozbudowane w studiach *Los i stanowisko kobiety pierwotnej* oraz *O kobiecie indyjskiej*, stanowiących rozdziały planowanej większej rozprawy *O kobietach. Rzut oka na społeczne i historyczne położenie kobiet*. Do wątków chińskich pisarka jednak nie wróciła; w 1880 roku gromadziła już materiały do rozdziałów poświęconych kobiecie egipskiej, żydowskiej, rzymskiej i greckiej³⁸. Jak dowiadujemy się z artykułu Zhao Ganga, Yi Lijun i Mao Yinhu:

Twórczość Orzeszkowej była tłumaczona i analizowana przez chińskie środowisko literackie również dlatego, że postaci kobiece i w ogóle punkt widzenia polskiej pisarki odpowiadały chińskiemu ruchowi emancypacji kobiet, który pojawił się w pierwszej połowie XX wieku, a nasilał się w latach 50. i później³⁹.

Warto z pewnością – w tym kontekście – ogłosić postulat przełożenia na język chiński tekstów publicystycznych Orzeszkowej i innych twórców, które – w odpowiednim opracowaniu – doświetliłyby kwestię recepcji myśli chińskiej, w tym myśli poświęconej emancypacji kobiet, w piśmiennictwie polskiego pozytywizmu. Przykład omawianego rękopisu pokazuje również, że z polskiej perspektywy dla opracowania publicystyki tego okresu istotne jest tłumaczenie na język polski dzieł myślicieli chińskich, a także opracowań dotyczących myśli chińskiej w ujęciu historycznym. To pozwoli ocenić świadomość w tym zakresie ówczesnych publicystów, którzy korzystali w dużej mierze z transmisji wiedzy z krajów zachodniej Europy. Tekst Orzeszkowej pokazuje, jak ważne dla pisarki, m.in. w dyskusji nad statusem i prawami kobiet, było przekonanie o tym, że porównywanie kultur jest możliwe.

References

- Afek Joanna, *Kulturowe i językowe uwarunkowania chińskich przesądów i tabu*, mps rozprawy doktorskiej, Poznań 2013.
- Borkowska Grażyna, *Wprowadzenie*, w: Eliza Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, t. 1: *Myślenie obywatelskie, Żydzi, kwestia kobieca*, oprac. i wprowadz. Grażyna Borkowska, oprac. edyt. Iwona Wiśniewska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2020, s. 48–67.

³⁷ Zob. ibidem. Warto wskazać, że projekt nowego systemu społecznego zaproponowanego przez Kang Youweia ukazał się dopiero w 1902 roku. W *Księdze Wielkiej Równości* filozof wskazał pięć barier, które należy pokonać. Rozdział czwarty dotyczy tego, „jak znieść bariery między społecznościami i osiągnąć równą pozycję kobiet”. Zob. hasło *Szczęście małżeńskie*, w: Wolfram Eberhard, *Symboli chińskie*, s. 245.

³⁸ Zob. Eliza Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, t. 2, s. 429–430.

³⁹ Zhao Gang, Yi Lijun, Mao Yinhu, *Od Sienkiewicza do Sienkiewicza, czyli o literaturze pozytywistycznej w Chinach*, w: *Pozytywizm i negatywizm*, s. 313.

- Borkowska Grażyna, *Wprowadzenie*, w: Eliza Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, t. 2: *Rozprawy, studia, artykuły*, oprac. i wprowadz. Grażyna Borkowska, oprac. edyt. Iwona Wiśniewska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2020, s. 29–43.
- Borkowska Grażyna, *Wstęp*, w: Eliza Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2005, s. 36–49.
- Budrewicz Tadeusz, *Stereotypy Chin i Chińczyków w polskiej prasie satyrycznej drugiej połowy XIX wieku*, w: *Bez antypodów? Konfrontacje i zблиżenia kultur*, red. nauk. Bogdan Mazan, współpr. Słowinia Tynecka-Makowska, Łódź: Fundacja Uniwersytetu Łódzkiego 2008, s. 207–230.
- Chmielowski Piotr, Grabowski Edward, *Obraz literatury powszechnej w streszczeniach i przykładach*, Warszawa: Teodor Paprocki i S-ka 1895–1896.
- Dobieszewska Józefa, *Wychowanie kobiet wobec dzisiejszych dążeń społecznych*, Lwów: Kornel Piller 1871.
- Dzieduszycka Anastazja, *Gawędy matki*, Lwów: Gubrynowicz i Schmidt 1872.
- Dzieduszycka Anastazja, *Kilka myśli o wychowaniu i wykształceniu niewiast naszych*, Lwów: Gubrynowicz i Schmidt 1871.
- Eberhard Wolfram, *Symbole chińskie. Słownik. Obrazkowy język Chińczyków. Jak czytać...*, przeł. Renata Darda, Kraków: Universitas 2007.
- Kadulka Irena, Kwietniewska Monika, *Współczesna refleksja nad oświeceniowym zainteresowaniem Chinami w Polsce*, w: *Chiny w oczach Polaków. Księga jubileuszowa z okazji 60-lecia nawiązania stosunków dyplomatycznych między Polską a Chińską Republiką Ludową*, red. Józef Arno Włodarski, Kamil Zeidler, Marcei Burdelski, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2010, s. 179–190.
- Klityńska Pamela, *Myśl Konfucjusza*, „Acta Erasmiana” 2016, t. XIII, s. 73–85.
- Kremer Józef, *Listy z Krakowa*, t. 1: *Wstępne zasady estetyki i dzieje artystycznej fantazji. Część pierwsza*, Warszawa: S. Lewental 1877.
- Li Yinan (李怡楠), *Recepcja literatury polskiej w Chinach. Wybrane zagadnienia*, mps rozprawy doktorskiej, Katowice 2015.
- Literatura Orientu w piśmiennictwie polskim XIX wieku*, cz. II, red. Anna Krasnowolska et al., Kraków: Księgarnia Akademicka 2016.
- Mao Yinhui (茅银辉), *Feminizm i problematyka kobieca w twórczości Elizy Orzeszkowej* (艾丽查·奥热什科娃的女性观与创作中的女性问题研究), Pekin: Foreign Language Teaching and Research Press 2008.
- Mazan Bogdan, *Figury myśli i (anty)wzory. Motywy chińskie w „Przeglądzie Tygodniowym” 1871–1876*, w: *Pozytywiści warszawscy: „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876. Seria II: Świat, Europa, Polska*, red. nauk. Anna Janicka, Białystok: Temida 2; Katedra Badań Filologicznych „Wschód-Zachód” (Uniwersytet w Białymstoku) 2020, s. 105–124.
- Mazan Bogdan, *Z obrazów Chin i Chińczyków w piśmiennictwie polskim drugiej połowy XIX wieku. „Chińskie cienie” w „Lalce” Bolesława Prusa*, w: *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, red. nauk. Bogdan Mazan, współpr. Słowinia Tynecka-Makowska, Łódź: Wydawnictwo Biblioteka Mateusz Poradecki 2005, s. 317–405.
- Mazan Bogdan, *Zepsuty ornament. Odtajnianie chińszczyzny w powieściach Elizy Orzeszkowej o „argonautach”*, w: *Sekrety Orzeszkowej*, red. Grażyna Borkowska, Magdalena Rudkowska, Iwona Wiśniewska, Warszawa: Fundacja Akademia Humanistyczna 2012, s. 228–249.
- Miera Hanna, *O Mariach i Martach tego świata. Kobieta oczami Orzeszkowej na podstawie powieści „Maria”*, „Academic Journal of Modern Philology” 2022, t. 17, s. 119–129.

- Nowosad Sławomir, *Podstawowe pojęcia etyczne konfucjanizmu*, „Roczniki Teologiczne” 2017, z. 3, s. 51–61.
- Orzeszkowa Eliza, *Listy zebrane*, t. 1: *Listy do redaktorów i wydawców: Józefa Sikorskiego, Gebethnera i Wolffa, Franciszka Salezego Lewentala, Wacława Makowskiego, Erazma Piltza, Stanisława Posnera*, oprac. Edmund Jankowski, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1954.
- Osiński Dawid Maria, *Pozytywistów dziedzictwo Oświecenia. Kierunki i formy recepcji*, Lublin: Wydawnictwo Episteme 2018.
- Prądzyński Edward, *O prawach kobiety*, wyd. II, Warszawa: Gustaw Sennewald 1875.
- Rogacz Dawid, *Jak „Chiny” stworzyły Europę. Narodziny oświeceniowego sekularyzmu z ducha konfucjanizmu*, „Diametros” 2017, nr 54, s. 138–160.
- Sokalska Małgorzata, *Od podszewki, czyli o jedwabiu w literaturze (Honoré de Balzac – Bolesław Prus – Eliza Orzeszkowa)*, „Ruch Literacki” 2022, z. 4, s. 591–615.
- Świętochowski Aleksander, *Przegląd piśmiennictwa polskiego*, „Przegląd Tygodniowy” 1873, nry 6–9.
- Wiśniewska Iwona, *Nieznana rozprawa o kobietach. (Równość wobec prawa, pracy i wiedzy, czyli proste rozwiązanie kwestii)*, w: *Poznanie Orzeszkowej. W stulecie śmierci (1910–2010)*, red. Ireneusz Sikora, Aneta Narolska, Częstochowa–Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego 2010, s. 95–122.
- Zhao Gang (赵刚), Yi Lijun (易丽君), Mao Yinhui (茅银辉), *Od Sienkiewicza do Sienkiewicza, czyli o literaturze pozytywistycznej w Chinach*, w: *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, red. nauk. Bogdan Mazan, współpr. Słowinia Tynecka-Makowska, Łódź: Wydawnictwo Biblioteka Mateusz Poradecki 2005, s. 303–315.
- Ziemia Józef Stefan, *Etnografia i ludoznawstwo. I. Stanowisko kobiety w Chinach*, „Wędrowiec” 1895, nr 36, s. 718.